

УДК 94(477)

В. М. Крижанівський

**Кулішівський образ Якіма Сомка у "Чорній раді":
історіографічне та джерелознавче підґрунтя**

У статті вивчається історіографічна традиція та джерельна база, яку використав відомий український письменник П. Куліш, створюючи художній образ наказного гетьмана Якіма Сомка в "Чорній раді".

Ключові слова: П. Куліш, "Чорна рада", наказний гетьман, хроніка, воєвода.

В статье изучается историографическая традиция и источниковедческая база, которую использовал известный украинский писатель П. Кулиш, создавая художественный образ наказного гетмана Якіма Сомко в "Черной раде".

Ключевые слова: П. Кулиш, "Черная рада", наказной гетман, хроника, воєвода.

Historiographical tradition and source base used by famous Ukrainian writer P. Kulish while creating the character of acting hetman Yakym Somko is analysed in the article.

Key words: P. Kulish, "Chorna Rada", acting hetman, chronicles, voivode.

1857 р. виходить історичний роман П. Куліша "Чорна рада" окремою книгою українською мовою та російською – на шпальтах журналу "Русская беседа" [5, с. 197]. В епілозі до свого твору Пантелеймон (Панько) Олександрович (Олелькович) зазначив, що хотів написати працю, яка віддзеркалювала б достовірну історичну та етнографічну інформацію про минуле "Малороссии" [6, с. 486]. Проте майже одразу з'являється змістовна джерелознавча розвідка М. Максимовича, який зауважив, що автор з певними неточностями передав вік та сімейний стан ніжинського полковника Василя Золотаренка та наказного гетьмана Якіма Сомка [10, с. 515–531]. Наступні п'ятдесят років історичний роман П. Куліша не зазнав системного літературознавчого та історичного аналізу. Лише в добу українізації розпочалося системне вивчення "Чорної ради" вітчизняними літературознавцями.

Так, наприклад, у другій половині 1920-х рр. з'являється розвідка знаного літературознавця, поета М. Зерова, який уперше

здійснив корпоративістський текстологічний аналіз українського та російського варіанту історичної хроніки. Було встановлено, що автор при написанні роману послугувався не тільки козацькими літописами, але й працею Афанасія Кольнофойського "Тератургами". Б. Нейман та В. Петров вивчали вплив творчості В. Скотта на композицію "Чорної ради". На жаль, починаючи з 1930-х рр. на півстоліття ім'я П. Куліша потрапляє в списки проскрибованих українських митців дореволюційної епохи. І лише 1988 р. виходить праця Є. Нахліка, яка розкриває особливості кулішевої історичної прози 1840–1850-х рр., її зв'язок із творчістю В. Скотта. Науковець продовжив текстологічний аналіз "Чорної ради" і виокремив етнографічне підґрунтя твору. Значний вклад у вивчення джерельної бази "Чорної ради" здійснила канадська дослідниця Р. Багрій, яка встановила, що П. Куліш, окрім вітчизняних та іноземних історичних праць XVII–XVIII ст., використовував матеріали польської та сербської народної творчості [1, с. 200].

У той же час залишається маловивченою проблема джерельної бази формування авторського образу Яким Сомка та його співвідношення із реальною постаттю самого наказного гетьмана.

Слід зазначити, що серед вітчизняних літературознавців утвердилася думка, що образ Яким Сомка у творі слабо прописаний і занадто ідеальний [6, с. 32]. З художньої точки зору, цей герой значно поступається рельєфним описам Івана Шрама, Кирила Тура, Івана Брюховецького. Проте це не означає, що зображуваний у творі Яким Семенович далекий від історичних реалій.

У хроніці П. Куліша всі відомості про наказного гетьмана можна розділити на три частини: 1. Інформація про зовнішність, характер та сімейний стан Я. Сомка. 2. Дані про політичний шлях наказного гетьмана до Чорної ради. 3. Чорна рада та її наслідки для героя.

Стверджуємо, що Панько Куліш відповідально поставився до формування реальних образів своїх персонажів. Недаремно свою працю він назвав "Чорна рада. Хроніка 1663 року". Якщо в Західній Європі у XVIII – на початку XIX ст. формуються основи сучасної історичної науки, то на теренах Гетьманщини зберігається традиція написання середньовічних та ранньомодерних хронік. Наприклад, відомий "Новгород-Сіверський літопис" (1401–1759), "Летописные заметки о событиях в Новороссии" (1783–1811) тощо [2, с. 348]. Також необхідно звернути увагу й на те, що П. Куліш писав "Чорну раду" під впливом козацьких літописів Григорія Граб'янки та Романа Ракушки-Романовського ("Літопис Самовидця"). Особливістю цих

джерел є те, що вони були не лише історичними, а історико-літературними творами, тому їх стиль вплинув на художній стиль митця [4, с. 11]. Наприклад:

"Чорна рада"	"Літопис Самовидця"
с. 180. "Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзна [...]"	с. 93. "Вступаючи в осінь, о святом Семеоні, того літа за дозволенім его царского величества казал гетман Бруховецькій постинати гетмана Сомка и Васюту [...]"

Окрім цього, вагомий вплив на формування художньої манери П. Куліша здійснив відомий британський письменник Вальтер Скотт, який, пишучи свої історичні романи, прискіпливо студював рукописи, хроніки, мемуари, досконало вивчав пам'ятки архітектури [13, с. 217]. Як відзначає Романа Багрій, Пантелеймон Олелькович не тільки читав романи В. Скотта, а й ретельно їх вивчав. Автор "Чорної ради" намагався максимально точно відобразити реальні події та реальних героїв. Так, наприклад, художній опис Києва у творі ґрунтувався на "Плані..." 1638 р., який був опублікований у "Тератургамі" А. Кальнофойського [1, с. 186, 251]. Слід також врахувати, що Пантелеймон Куліш був одночасно поетом, прозаїком, істориком, який знаходив рукописи, збирав етнографічний матеріал. Так, у 1840 р. один із списків "Літопису Самовидця" знаходить молодий викладач – майбутній автор "Чорної ради". Він активно шукає інші списки літопису, популяризує його, а в 1846 р. за його сприяння О. М. Бодяньський видає пам'ятку у московських "Чтениях" [9, с. 10].

П. Куліш, описуючи зовнішність Я. С. Сомка намагається йти максимально за літописом Граб'янки, який був опублікований наприкінці XVIII ст. Ф. Туманським. Наприклад:

П. Куліш "Чорна рада"	"Літопис Граб'янки"
с. 55. "[...] високий і вродливий [...]"	"А Сомко був воїном відважним і сміливим, рослий, вродливий і краси надзвичайної" "Наскільки придатний на зріст і на вроду Сомко [...]"
с. 56. "Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивний"	
с. 56. "[...] високий і огрядний [...]"	
с. 68. "Лицар над лицарями, вродливий над вродливими [...]"	

Слід врахувати, що лише у праці Г. Граб'янки представлений опис наказного гетьмана. У "Літописі Самовидця", щоденнику Патріка Гордона інформація подібного типу відсутня.

Створюючи характер наказного гетьмана, П. Куліш намагався надати йому рис романтичного героя – Прометея, який здатен принести себе в жертву заради держави, народу [12, с. 46]. Подібність Якіма Сомка до давньогрецького титана виявляється в момент його зустрічі з Кирилом Туром у в'язниці: "Одним залізом за поперек його взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті". Також автор, за тодішньою літературною традицією, зображає наказного гетьмана сентиментальним: "Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство [...]" [7, с. 156, 174].

У той же час Пантелеймон Куліш показує наказного гетьмана самовпевненим, гордим, що зневажливо ставиться до своїх політичних опонентів ("Васюта старий дурень [...], а Іванцеві гетьманувати тільки над п'яницями" [7, с. 57]). Про цю рису характеру писав і наближений до Я. Сомка Роман Ракушка-Романовський: "А Сомко не за зволився: и сам и усі козаки, при нему будучі, яко люди достатніе, на конях добрих [...]" [9, с. 90]. Упертість наказного гетьмана відмічав і учасник червневої ради 1663 р. шотландський найманець Патрік Гордон, який записав у своєму щоденнику, що Яким Сомко відмовився роззброюватися під час виборів гетьмана [3, с. 131].

Знана сучасна російський дослідниця епохи Руїни Тетяна Яковлева-Таїрова зазначає, що примітною рисою наказного гетьмана було "вміння" сваритися з людьми. Так, під час Козелецької ради 1662 року він мав суперечку з єпископом Мефодієм і фактично тому втратив гетьманську булаву. На 1663 рік Я. Сомко вже мав напружені стосунки із російськими воєводами на теренах Лівобережної України, хоч конфлікт із воєводами й зумовлювався намаганням наказного гетьмана обмежити їхню владу на теренах Гетьманщини. Його непростий характер відзначали й польські дипломати. Так, наприклад, чернігівський воєвода С. К. Беньовський так писав про наказного гетьмана: "[...] чтобы не верили Самченку, это человек сумасшедший, и никто с ним не связывается (это так и есть), и связываться не будет [...]" [14, с. 153].

Про схильність Я. Сомка до певних екзальтованих дій опосередковано засвідчують такі відомості. У праці М. Маркевича "История Малоросии" (1842) уміщено розповідь про те, що Яким Семенович образив І. Брюховецького, назвавши його "собакою". Останній навіть намагався вбити Якіма. Як наслідок, невдачу Я. Сомко припинив – провізши Гадячем на свині [7, с. 28–29; 11]. Цей епізод повністю органічно був уведений у роман Пантелеймоном Кулішем.

Автор роману наведено розповідь використовує для обґрунтування ворожнечі між претендентами на гетьманську булаву. Проте ці події не підтверджуються іншими документами другої половини XVII ст. Сам Іван Брюховецький, перебуваючи у Москві 1661 р., давав позитивну характеристику Я. Сомку [14, с. 143]. У той же час, можливо, наведений М. Маркевичем епізод є лише одним із анекдотів XVII ст., які достатньо точно віддзеркалюють непростий характер наказного гетьмана. В "Історії..." М. Маркевича є такі відомості про Я. Сомка, які відсутні у козацьких літописах XVII–XVIII ст. Так, він зазначав, що 1661 р. посланець від царя, дворянин Протасов, зробив зауваження наказному гетьманові, оскільки той у документах писався "із вичем" (по батькові) [11]. Відповідний наказ буде опублікований лише у 1867 р. Археографічною комісією [14, с. 229].

Разом з тим дивно, що П. Куліш, описуючи наказного гетьмана як лицаря, ігнорує його військові звитяги в критичні для Москви 1661–1662 рр. Значною мірою саме завдяки супротиву переяславського полковника Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка, чернігівського полковника Оникія Силича Лівобережна Україна після Чуднівської катастрофи залишилася за московським царем Олексієм Михайловичем. Хоча у літописі Самовидця, яким користувався Пантелеймон Олександрович, ці події достатньо детально описані.

У Кулішевії хроніці Я. Сомко зображається неодруженим. Слід зазначити, що в літописах Самовидця та Граб'янки, якими користувався П. Куліш, відсутні відомості про сімейний стан наказного гетьмана. І загалом, Яким-холостяк достатньо добре вписувався під романтичну концепцію твору. Ще у своєму попередньому творі "Михайло Чернишенко" Пантелеймон Олександрович обґрунтував ідею боротьби "чоловічого" та "жіночого" начал. "Жіноче" єство уособлювало собою сімейний затишок, а "чоловіче" – свободу козацьку, державні справи [12, с. 98–101]. Тому і Я. Сомко у П. Куліша не може побратися, бо в нього "тільки [...] думки, що про гетьманські порядки" [7, с. 68], а жінка йому потрібна, оскільки "у гетьмана має бути гетьманша" [7, с. 59]. Тобто дружина Сомкові потрібна для держави, а не для сімейного затишку. Яким Семенович у творі мав уособлювати перемогу "чоловічого" начала, тому в його уста автор вкладає такі слова: "Молода, батьку, знайшлася би й друга, а Кирила Тура другого не буде" [7, с. 84]. Ну й звичайно, образ Якіма-холостяка дозволив П. Кулішу утворити поширений у літературі романтичний любовний трикутник "Яким–Леся–Петро".

У той же час уже перший критик М. Максимович зазначив, що в наказного гетьмана Я. Сомка була дружина Ірина. Шлюб був тривалий, оскільки частина дітей на момент проведення Ніжинської ради були вже дорослими. Так, після Козелецької ради 1662 р. наказний гетьман у листі до московського царя зазначав, що хотів відмовитися від посади, оскільки у нього нещодавно загинули сини [14, с. 241].

У романі хоча й охоплено події тільки за один рік, проте вказано "політичний шлях" Я. Сомка, В. Золотаренка та І. Брюховецького до Ніжинської ради. П. Куліш максимально точно, відповідно до літописів Самовидця та Граб'янки, відображає перебіг козацької ради у Козельці 1662 р. Наприклад:

"Чорна рада"	"Літопис Самовидця"	"Літопис Граб'янки"
с. 27. "І сам преосвященник Методій був там і до присяги козаків привів [...] А Васюта Ніженський [...] брязкнув кошуком перед владикою – той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист [...]"	с. 84. "Тих же свят Сомко учинил раду в Козелцю, и там гетманом его козакі учинивши, присягали ему [...] Бо запорожці собі гетмана Брюховецкого звали, а полковник ніженській Васюта собі гетманство хотіл и не слухал Сомка гетмана [...] А до того епископ Мефтодій, которій на той раді был и до присяги приводил, также и Васюта [...]"	"[...] зібралися козакі на раду у Козельцях, вибрали там гетьмана Сомка і там же присягли на вірність цірській величності та новообраному гетьманові. Проте цього сану з немалим усердієм хотіли доскочити й інші. Серед них ніжинський полковник Васюта та Іван Брюховецький [...] І відшукавши собі потрібну людину, якогось епископа Мефодія, він оббрехав Сомка у Москві [...]"

Так само П. Куліш, за Романом Ракушкою-Романовським, відображає розстановку політичних сил напередодні Чорної ради 1663 р.: Івана Брюховецького підтримували полковники зиньківський, миргородський та полтавський, а Сомка: лубенський, прилуцький, переяславський та чернігівський полки [7, с. 88, 136, 137; 9, с. 88]. Полковника Василя Золотаренка Панько Олелькович показує таким, що вагається й підтримує Я. Сомка лише напередодні ради. Тільки у "Літописі Самовидця" це зближення описане під 1662 р., а в творі – 1663 р. [9, с. 88; 7, с. 136–137]. Так само автор хроніки йде текстологічно близько за "Літописом Самовидця", описуючи раду в Ічні. Наприклад:

"Чорна Рада"	"Літопис Самовидця"
с. 138. "[...] а Сомко-гетьман з Васютою і з іншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушенство в ринковій церкві ічнянській [...]"	с. 88. "[...] зазнавши полковників и сотников и козаков значних до Ічні, присягу виконали в церкві ринкової на гетьманство Якимові Сомкові"

Єдина відмінність, що Роман Ракушка-Романовський описує ці події під 1662 р., а Пантелеймон Куліш свідомо Ічнянську раду переносить на червень 1663 р.

Перебіг Чорної ради детально вивчений М. Максимовичем, Л. Окіншевичем, Р. Багрій, Є. Нахліком. Вони зазначили, що трагічні ніжинські події 1663 р. описувалися автором на основі "Літопису Самовидця". І відмінності були лише в деталях: так, в романі Вуяхевич та Гвинтовка зображалися зрадниками, хоча перший був вірний наказному гетьманові, а останній – підтримував завжди січового отамана. Також Пантелеймон Куліш зменшує хронометраж ради з трьох днів до одного, при цьому зберігаючи логіку розгортання подій [1, с. 187–188]. Слід відмітити, що праця Романа Ракушки-Романовського "Літопис Самовидця" на середину ХІХ ст. була єдиним історичним джерелом, яке подавало детальний опис "Чорної ради" 1663 р., оскільки автор літопису був учасником тих подій і достатньо повно відобразив перебіг виборів гетьмана. Інформація з цього літопису підтверджується відомостями з щоденника шотландського найманця на російській службі Патріка Гордона [14, с. 313].

П. Куліш надає характеру Я. Сомка елементу сентиментальності, який бачачи зраду полковників, здається на милість переможцю – І. Брюховецькому. У той же час, у літописі Самовидця зазначалося, що наказний гетьман разом зі своїм оточенням шукав захисту у царських представників від прихильників І. Брюховецького [9, с. 91]. У свою чергу, Патрік Гордон згадував, що спочатку Я. Сомко спробував тікати, але після невдалої спроби шукав захисту в окольничого Велико-Гагіна [14, с. 314]. Зрозуміло, що наказний гетьман шукав захисту у представників царської влади, оскільки, він вірно служив московському цареві Олексію Михайловичу і був певним, що його захистять. На здивування сучасників, у липні Я. Сомко був відданий гетьманові І. Брюховецькому і після короткого суду страчений у Борзні.

Таким чином, П. Куліш, створюючи літературно-художній образ Якіма Сомка, намагався зберегти його історичну ідентичність.

Зовнішність героя, його протистояння з політичними опонентами було змодельоване автором на основі літописів Самовидця та Г. Граб'янки. Ураховуючи те, що літопис Романа Ракушки-Романовського й нині є найбільш достовірним джерелом про наказного гетьмана, тому можна із впевненістю говорити, що художній образ Я. Сомка у творі є максимально наближений до історичних реалій.

Література

1. Багрій Романа. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну / Романа Багрій. – К. : Всесвіт, 1993. – 288, [2] с.
2. Бовгиря Андрій. Українські історичні хроніки пізньої доби (друга половина 18 – початок 19 століття) / Андрій Бовгиря // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – С. 347–384.
3. Гордон Патрик. Дневник 1659–1667 / Патрик Гордон ; Перевод, стаття, примечания Д. Г. Федосова. – М. : Наука, 2003. – 315 с.
4. Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / Іван Дзира. – К., 2006. – 567 с.
5. Зеров Микола. Твори : в 2-х т. / Микола Зеров. – К. : Дніпро. – 1990. Т. 2. – 1990. – 614 с.
6. Куліш Пантелеймон. Вибрані твори / Пантелеймон Куліш; упоряд. М. Л. Гончарук. – К. : Дніпро, 1969. – 555 [4] с.
7. Куліш Пантелеймон. Чорна рада / Пантелеймон Куліш – К. : Веселка, 1990. – 256 с.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / переклад. Р. Г. Іванченко. – К. : "Знання", 1992. – 192 с. – Режим доступу: [Електронні ресурс]
<http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>. – Назва з екрана.
9. Літопис Самовидця / вид. підготував Я. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 204 [2] с.
10. Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша "Черная рада", 1857 г. (письмо к Г. П. Галагану) / М. Максимович // Собрание сочинений М. А. Максимовича. – К. : Типография М. П. Фрица, 1876. Том. 1. – 1876. – 847 с.
11. Маркевич Н. История Малой России. – М. : Типография Августа Семёна, 1842. – Т. 2. // Режим доступу: [Електронний ресурс]
<http://library.kr.ua/eib/markevich/tom1/index.html>. – Назва з екрана.
12. Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. – К. : Наукова думка, 1988. – 318 с.
13. Попадинець Оксана. Вальтер Скотт в українських перекладах та критиці / Оксана Попадинець // Літературні обрії. Праці молодих учених. – 2010. – Вип. 16. – С. 215–219.
14. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К. : Основи, 2003. – 644 с.